

Katarzyna CHMIELEWSKA*
<https://orcid.org/0000-0002-0713-3805>

Polowanie jako forma aktywności człowieka na podstawie średniowiecznych i wczesnorenesansowych źródeł pisanych

Streszczenie

Autorka przedstawia specyficzny rodzaj aktywności, jaką było w wiekach średnich i wczesnym renesansie polowanie. Analizuje zaobserwowany w wybranych tekstach źródłowych sposób ujęcia tematu, i stara się stwierdzić, czy polowanie było traktowane również jako aktywność fizyczna. Podstawę źródłową tych rozważań stanowią: łaciński poemat Mikołaja Hussowskiego *Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis* (*Pieśń o żubrze*), dwa staroangielskie traktaty łowieckie Juliana Berners *On Hunting* (*O myślistwie*) i *On Hawkin* (*O sokolnictwie*) oraz łaciński traktat o sokolnictwie *De arte venandi cum avibus* (*O sztuce polowania z ptakami*) autorstwa niemieckiego cesarza Fryderyka II Hohenstaufa. Dzieła Juliana Berners zostały napisane w formie praktycznych i raczej pobieżnych poradników skupiających się przede wszystkim na zagadnieniach terminologii używanej w łowiectwie i sokolnictwie. Traktat cesarza Fryderyka to praca naukowa, ukazująca ogrom wiedzy przyrodniczej autora. Według niego sokolnictwo to sztuka, w której siła umysłu i charakteru człowieka pozwala zapanować nad dzikimi i drapieżnymi ptakami. W *Pieśni o żubrze* Hussowskiego na plan pierwszy przebija się przede wszystkim zachwyt nad pięknem i potęgą ojczywej przyrody. Udział w polowaniach, zdaniem Hussowskiego, pozytywnie wpływa na zdrowie i tężyznę fizyczną.

Słowa kluczowe: średniowiecze, historiografia, polowania, myślistwo, sokolnictwo.

Polowanie na dzikie zwierzęta towarzyszyło ludzkości od początku jej nardzin. Pierwotnie stanowiło, obok rolnictwa i zbieractwa, podstawową formę zdobywania pożywienia. Z upływem czasu przestało stanowić główne źródło pozyskiwania żywności, skór i futer i powoli – z konieczności życiowej – przecho-

---

* dr hab., Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie, Zakład Historii Starożytnej i Średniowiecznej; e-mail: k.chmielewska@ujd.edu.pl

dziło w formę zabawy i sportu. Średniowiecze to okres, w którym najpełniej uwi-
doczniły się nieaprowizacyjne aspekty łowów. Wtedy to polowanie przekształ-
cone zostało w stylizowaną rozrywkę średniowiecznych warstw wyższych¹. Na-
leży dodać, że rozrywkę bardzo kosztowną – na kupno, wyszkolenie i utrzymanie
używanych do polowania psów lub sokołów wydawano olbrzymie kwoty. Łowy
w średniowieczu były czymś więcej niż tylko ulubionym sposobem spędzania
wolnego czasu. Stały się ważną areną interakcji społecznych, Wyrafinowane ry-
tuały polowania stanowiły integralną częścią etykiety dworskiej, a samo polowa-
nie uznawano za odpowiednik wojen w czasach pokoju. Pełniło rolę szkolenia
i zaprawy młodych mężczyzn, przygotowując ich do przyszłych walk, dawało
okazję do użycia broni, pomagało ćwiczyć tężyznę fizyczną, umiejętności śledze-
nia, zdolności jeździeckie i odwagę².

Łowy wydają się być wszechobecne w średniowiecznej literaturze i sztuce.
Informacje o nich pojawiają się w najróżniejszych źródłach z tego okresu. Mówią
o tym liczne utwory poetyckie i prozatorskie – rycerskie gesta, kroniki, poematy;
wspominają akty prawne nadające przywilej polowania na danym terenie oraz
zachowane rachunki dokumentujące koszt zakupu psów czy sokołów. Sceny my-
śliwskie były również częstym motywem przepięknie iluminowanych rękopisów,
obrazów i rzeźb. Warto więc poświęcić trochę uwagi utworom literackim, w któ-
rych polowania i sprawy ich dotyczące nie były tylko jednym z wielu elementów,
ale głównym tematem opowieści.

W artykule dokonano analizy czterech dzieł, które jako jedne z pierwszych
w tym okresie systematycznie, choć w różny sposób, omawiają to zagadnienie.
Trzy z nich stanowią niejako podręczniki sztuki łowieckiej, czwarte jest poemat-
em. Podstawą źródłową tych rozważań staną się: dwa staroangielskie traktaty
łowieckie Juliany Berners *On Hunting (O myślistwie)* i *On Hawking (O sokolnic-
twie)*, łaciński traktat o sokolnictwie *De arte venandi cum avibus (O sztuce polo-
wania z ptakami)* autorstwa niemieckiego cesarza Fryderyka II Hohenstaufa oraz
łaciński poemat Mikołaja Hussowskiego *Carmen de statura, feritate ac venatione
bisontis (Pieśń o wyglądzie, dzikości i polowaniu na żubra)*, szerzej znany w skró-
conej wersji tytułu jako *Pieśń o żubrze*. To pierwszy utwór powstały na ziemiach
polskich poświęcony tematowi polowań. Celem artykułu jest stwierdzenie, czy
autorzy analizowanych dzieł dotyczących łowiectwa dostrzegali w nim pewną
formę aktywności ruchowej.

Wymienione tu dzieła nie były, oczywiście, najwcześniejszymi utworami,
które w wiekach średnich omawiały kwestie związane z łowami. Były jednak
jednymi z najbardziej popularnych w swoim czasie i podawane są jako przykłady.

¹ Na ten temat szerzej P. Dobrowolski, *Polowanie w Anglii w XIV wieku: rytuał i topos*, „Kwar-
talnik Historyczny” 1982, R 89, nr 4, s. 581–599.

² O polowaniach w wiekach średnich w sposób kompletny pisze R. Almond, *Medieval Hunting*,
Stroud, 2003. Na gruncie polskim problem ten omawia A. Samsonowicz *Łowiectwo w Polsce
Piastrów i Jagiellonów*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.

Właśnie te, a nie inne, utwory są wymieniane w dziełach dotyczących historii sportu jako przykład średniowiecznych źródeł, z których możemy czerpać informacje o polowaniach³. Z pozostałych pozycji literatury średniowiecznej traktującej o polowaniach należy wymienić przede wszystkim średniowieczny traktat łowiecki o wymowie dydaktycznej *Livre de chasse*, utwór napisany w języku francuskim w latach 1387–1389 roku przez Gastona Phoebusa, hrabiego Foix⁴. Był on wielkim myśliwym i miłośnikiem polowań. Dzieło dedykował swojemu przyjacielowi i towarzyszowi łowów Filipowi Śmiałemu, księciu Burgundii. Polowanie traktowane jest tam jako szlachetne zajęcie, które pełni ważną funkcję edukacyjną, pomaga w kształtowaniu i hartowaniu charakteru młodego człowieka, jest niezbędne dla wykazania się osobistymi zaletami, a tym samym jest silnie powiązane z etosem rycerskim. Utwór był niezwykle popularny w średniowieczu, zachowało się do naszych czasów wiele przepięknie iluminowanych kodeksów i manuskryptów. Na grunt angielski zaadaptował go Edward, książę Yorku. Dzieło Edwarda – *Master of Game* – to średniowieczna książka o polowaniu, powstała w latach 1406–1413. Jest uważana za najstarszą angielskojęzyczną książkę dotyczącą tej tematyki. Dzieło jest zasadniczo tłumaczeniem traktatu Gastona Phoebusa. Edward przystosował do swoich potrzeb prolog tłumaczonego utworu, pominął niektóre fragmenty francuskiego pierwowzoru i dodał od siebie pięć rozdziałów opisujących angielskie polowania na jelenie i zające⁵.

Z wcześniejszego okresu pochodzi traktat Williama Twitiego. Twiti był łowcą króla Edwarda II. Jego dzieło *The Art of Hunting*, pierwotnie skomponowane w języku anglo-normandzkim, jest uważane za pierwszą pracę na temat polowań, która została napisana w Anglii, i ważne źródło dla późniejszych pisarzy. Traktat ma formę dialogu, w którym myśliwy odpowiada na pytania zadane mu przez ucznia. Krótka praca zawiera sekcje dotyczące cech typowych zwierząt łownych (takich jak zające, jelenie, dziki i lisy), klasyfikacji tych zwierząt, sygnałów granych na rogu i okrzyków używanych w różnych polowaniach, a także nagradzania psów myśliwskich⁶. Z kolei najwcześniejszy traktat o jastrzębiach, który został stworzony w Europie, jest dziełem Adelarda z Bath (łac. Adelardus Bathensis), angielskiego filozofa z XII wieku. Nie obejmuje on sposobów osławiania tych ptaków ani polowania z nimi, zajmuje się jedynie medyczną stroną zagadnienia. Mimo iż Adelard był tłumaczem wielu dzieł naukowych z arabskiego, to jego niewielkie dziełko o sokołach nie opiera się na wschodnich do-

³ Warto więc przyrzeć się bliżej sposobowi, w jaki traktują to zagadnienie. Przykładowo Wojciech Lipiński w swojej historii sportu wymienia zasadniczo tylko te 4 utwory. Zob. tegoż, *Historia sportu na tle kultury fizycznej*, Warszawa 2012, s. 237–240.

⁴ O traktacie zob. P. Tucoo-Chala, *L'art de la pédagogie dans le „Livre de la chasse” de Gaston Fébus*, [w:] *La chasse au Moyen Âge. Actes du colloque de Nice 22–24 juin 1979*, Nice 1980, s. 19–34; tenże „*Livre de la chasse*”, „*Bulletin de la Société des amis du Château de Pau*” 1987, nr 108, s. 2–28.

⁵ A. Rooney, *Hunting in middle english literature*, Cambridge 1993, s. 8–9.

⁶ Tamże, s. 7–8.

świadczeniach i jest raczej zbiorem starych angielskich przepisów leczenia ptaków drapieżnych⁷.

W literaturze powstałej na ziemiach polskich przed poematem Hussowskiego nie znajdziemy żadnego takiego dzieła. Warto jedynie odnotować imię Konrada Celtisa, niemieckiego humanisty i poety, który przebywając w Polsce, skomponował króciutki utwór zatytułowany *Carmen Conradi Celtis P.L. ad Vistulam fluvium, ubi ortum et exitum ejus describit et de vesontibus et eorum venationibus agit* (*Pieśń Konrada Celtisa, poety łacińskiego, do Wisły, z opisaniem jej źródeł i ujścia, oraz polowania na żubry*). Fragment tego utworu poeta poświęcił opisowi żubra i polowaniu na niego⁸.

Wspomniana przeze mnie Juliana Berners, jedna z pierwszych kobiet piszących w języku angielskim, jest postacią tajemniczą⁹. Powszechnie uznawana jest za autorkę traktatu o polowaniu opublikowanego w 1486 roku w *Księdze św. Albana*. (*The Boke of St. Albans*). *Księga św. Albana* jest najbardziej znaną w tamtych czasach i zarazem pierwszą drukowaną angielską książką sportową¹⁰. Pierwsze wydanie *The Boke of St. Albans* zawierało trzy utwory: traktat o sokolnictwie (*On Hawking*), traktat o polowaniu (*On Hunting*), traktat o heraldyce (*On Coat Armour*). W wydaniu drugim, z 1496 roku, do powyższych pozycji dodano jeszcze traktat dotyczący wędkarstwa muchowego (*On Fishing*). Ponieważ dzieło nie miało strony tytułowej, tom nazwano *The Boke of Saint Albans* od miejsca, gdzie został wydany.

Tradycja wszystkie te utwory przypisuje Julianie Berners. Jediną wskazówką potwierdzającą jej autorstwo jest ostatnie zdanie zamykające utwór o polowaniach, umieszczone w wydaniu *The Boke of Saint Albans* z 1486 roku – *Explicit Dam Julyans Barnes in her boke of huntung*¹¹. W późniejszej, drugiej edycji, z 1496 roku, pisownia nazwiska została zmieniona na Bernes. Od XVI wieku przyjęło się, że autorką czterech traktatów była Juliana Berners, córka Sir Jamesa

⁷ Charles H. Haskins, *Adelard of Bath*, „The English Historical Review” 1911, nr 26, s. 491–492.

⁸ T. Sinko, *Celtis Konrad*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1989, t. 3, s. 226–227.

⁹ Inne wersje nazwiska Juliany Berners to Barnes lub Bernes. O Julianie Berners i jej dziele zob.: R. Hands, *Juliana Berners and The Boke of St. Albans*, „The Review of English Studies” 1967, t. 18, nr 72, s. 373–386; M.B. Ogilvie, *Women in Science: Antiquity through the Nineteenth Century. A Biographical Dictionary with Annotated Bibliography*, Cambridge 1988, s. 36; B. Collett, *Late Medieval Englishwomen: Julian of Norwich; Marjorie Kempe and Juliana Berners*, Londyn 2007, s. XIV–XV; J. Boffei, *Berners [Bernes, Barnes], Juliana (fl. 1460)*, [w:] *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford DNB), Oxford University Press, dostępny w Internecie: <http://www.oxforddnb.com/view/article/2255> [dostęp: 10.09.2018].

¹⁰ *The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes (1907–21)*, t. 2: *The End of the Middle Ages*, dostępny w Internecie: <https://www.bartleby.com/212/1309.html> [dostęp: 10.09.2018].

¹¹ *The Boke of Saint Alban by Dame Juliana Berners*, wyd. W. Blades, London 1901. Teksty zawartych traktatów Juliany Berners to faksymile pierwszego wydania. Strony dzieła (oprócz wstępu wydawcy) są nienumerowane. Dostępny w Internecie: <https://archive.org/stream/bokeofsaintalban00bernuoft#page/30>.

Bernersa. Tradycja czyni z niej przeoryszkę klasztoru Sopwell w Hertfordshire. Fakt ten jednak nie znajduje potwierdzenia w źródłach – Juliana nie pojawia się w żadnym współczesnym dokumencie, ani na późniejszej liście przeorysz z Sopwell, ani w genealogii rodziny Bernersów¹².

Traktat o sokolnictwie wydrukowany został jako pierwszy. Krótko i dość po- bieżnie opisuje, jak oswoić sokoła i jak go wyszkolić. Podaje, jakie przyrządy należy w tym celu stosować i jak poprawnie nazywają się te akcesoria. Oswajanie i wyszkolenie sokoła jawi się jako czynność wymagająca wiele cierpliwości i de- likatności. Ptakowi należy poświęcić dużo czasu i towarzyszyć mu w pierwszym okresie jego nauki. Autorka podkreśla więź, jaka powinna łączyć ptaka i jego właściciela. W utworze znajdziemy także wiadomości dotyczące diety ptaka i jego pielęgnacji. Juliana krótko omawia rodzaje używanych do polowań ptaków drapieżnych. Zdecydowanie więcej miejsca poświęca budowie ciała ptaka i pre- czyzjnemu nazwaniu każdej jego części. Bardzo dokładnie także opisuje i na- zywa umaszczenie i różne rodzaje piór: wokół dziobu, ogona, na klatce pierio- wej, nogach, skrzydłach i grzbiecie. Najwięcej miejsca w traktacie zajmują spo- soby na uniknięcie chorób i innych przypadłości dotyczących ptaków łowczych. Podaje także metody leczenia i stosowane w tych przypadkach medykamenty. Końcowy ustęp utworu zawiera zestawienie obrazujące hierarchię ptaków dra- pieżnych przypisanych do odpowiedniej pozycji społecznej właściciela. I tak na przykład orzeł jest odpowiedni dla cesarza i króla, białożór dla księcia, a sługa mógł używać jedynie pustułki¹³.

Drugi utwór – *On Hunting* – prawie w całości napisany jest wierszem (rymy AABB, nierówna liczba sylab). Poświęcony jest różnym aspektom polowania na zwierzęta. *Księga o polowaniach* nie jest samodzielny dziełem Juliany Berners. Przez badaczy tego okresu uznawana jest raczej za kompilację. W poszczegól- nych częściach utworu doszukują się wpływu prozy anglo-normańskiej Williama Twitiego oraz utworu Gastona de Foix¹⁴. Praca nie jest spójna. Dzieło sprawia wrażenie luźnej kompozycji. Część napisana jest w formie dialogu między matką a dzieckiem, część jako rozmowa między nauczycielem a uczniem. Autorka wy- licza cztery gatunki zwierząt, na które najczęściej się poluje: dzika, wilka, jelenia i zająca, oraz ich klasyfikację. Podaje okresy, w jakich takie polowanie może się odbywać, i miejsca, gdzie najłatwiej na te zwierzęta można trafić. Mówi także o sygnałach granych na rogach i okrzykach używanych w kolejnych fazach po- lowaniach, Bardzo dużo miejsca poświęca psom, ich nagradzaniu i zachowaniu.

¹² O problemie autorstwa *The Boke of Saint Alban* rozpisuje się szerzej wydawca tego dzieła Wil- liam Blades: tegoż, *Introduction. Authorship*, [w:] *The Boke of Saint Alban by Dame Juliana Berners*, s. 7–12.

¹³ *The Boke of Saint Alban*. Rozdział zatytułowany: *Here endeth the Booke of Hauking, and here- after insueth the names of all maner of Haukes, and to vvhom they belong*. Strony dzieła są nienumerowane.

¹⁴ A. Barratt, *Women's Writing in Middle English*, London – New York 1992, s. 232–237.

Wylicza dwanaście ras psów wykorzystywanych w czasie łowów. Wyróżnia przedstawiciela jednej z ras – greyhouna, odmianę charta – i podaje, jakie być powinny jego idealne cechy: głowa jak wąż, szyja jak kaczor, stopy jak kot, ogon jak szczur¹⁵. Podaje również sposoby mające sprawić, aby psy były bardziej wytrzymałe. Tak jak w utworze o sokolnictwie, tak i tutaj autorka dba o podanie czytelnikowi precyzyjnych i dokładnych nazw związanych z łowiectwem oraz omawia istotne zagadnienia. Możemy dowiedzieć się zatem, jak dzielić mięso zabitego jelenia czy zająca i jaką jego część należy dać psom jako nagrodę. Przytacza także nazewnictwo poszczególnych części ciała upolowanej zwierzyny. Podaje specyficzne nazwy dotyczące rozbierania tusz ptactwa i ryb.

Nie znajdziemy tu szczegółowych informacji odnoszących się do ćwiczenia ciała czy też dbania o jego sprawność. Oba dziełka – o polowaniu i o sokolnictwie – zostały pomyślane jako kompendium wiedzy dla ludzi wykształconych i obytych. Księgi te w zamierzeniu autorki mają sprawiać przyjemność tym, których pasją jest polowanie¹⁶. Mają także dostarczyć czytelnikowi wszystkich potrzebnych mu wiadomości oraz przybliżyć właściwą i dokładną terminologię łowiecką. Oba utwory przypisywane Julianie Berners koncentrują się na nomenklaturze, a nie na faktycznych praktykach łowieckich. Lista terminów charakterystycznych dla polowania i czynności związanych z myślistwem była w rozumieniu Berners niezbędna dla osoby z towarzystwa. Traktaty nie zawierają zapewne wielu wiadomości, których nie znałby uczestnik takich rozrywek. Można je uznać za swego rodzaju podręczniki etykiety łowieckiej – znajomość odpowiedniej terminologii podkreśla przecież przynależność do grupy i pozwala uniknąć kompromitacji.

Kolejny utwór – *De arte venandi cum avibus* – łaciński traktat o sokolnictwie wyszedł spod pióra Fryderyka II (1194–1250), cesarza niemieckiego z dynastii Hohenstaufów. Fryderyk II był wielkim mecenasem sztuki i opiekunem nauki. Na jego dworze gromadzili się liczni chrześcijańscy, muzułmańscy i żydowscy uczeni¹⁷. Sam władca również interesował się nauką, w tym astrologią, astronomią, matematyką, medycyną, naukami przyrodniczymi, a także utrzymywał kon-

¹⁵ *The Boke of Saint Alban*. Rozdział zatytułowany: *The properties of a good Greyhound*.

¹⁶ *The Boke of Saint Alban*. Traktat *On Hunting* rozpoczyna się słowami: „Likewise, as in the Book of Hawking aforesaid are written and noted the terms of pleasure belonging to gentlemen having delight therein, in the same manner this book following showeth to such gentle persons the manner of Hunting for all manner of beasts [...]”.

¹⁷ Kulturotwórcze i niezwykle inspirujące środowisko dworu cesarza Fryderyka II od dawna budziło zainteresowanie wielu badaczy, zob. chociażby Ch.H. Haskins, *Science at the Court of the Emperor Frederick II*, „The American Historical Review” 1922, t. 27, nr. 4 s. 669–694; G. Grebner, *Der ‚Liber Introductorius‘ des Michael Scotus und die Aristotelesrezeption: der Hof Friedrichs II. als Drehscheibe des Kulturtransfers*, [w:] M. Fansa, K. Ermete (red.), *Kaiser Friedrich II. (1194–1250). Welt und Kultur des Mittelmeerraums*, Oldenburg 2008, s. 250–257. Warta uwagi jest także monografia wieloautorska: P. Toubert, A. Paravicini Bagliani (red.), *Federico II e le scienze*, Palermo 1994.

takt z licznymi naukowcami ze wszelkich dziedzin wiedzy. Był jednym z najlepiej wykształconych ludzi swojej epoki. Był także wielkim miłośnikiem polowań. Na jego życzenie Mistrz Teodor z Antiochii dokonał tłumaczenia z języka arabskiego na łacinę wschodniego traktatu o sokolnictwie. Utwór nosił tytuł *De scientia venandi per aves*, lepiej znany był jako *Moamin latinus*. Praca ta wywarła wielki wpływ na dzieło cesarza.

De arte venandi cum avibus powstawało długo i było owocem rozległych studiów i obserwacji czynionych przez wiele lat¹⁸. Oryginalny rękopis Fryderyka II zaginął w 1248 roku¹⁹. Cesarski traktat *O sztuce polowania z ptakami* wykroczył daleko poza proste rady skierowane do sokolników czy też miłośników takich polowań²⁰. Został on podzielony na sześć ksiąg. W pierwszej znajdziemy klasyfikację ptaków, ich zwyczaje oraz sekcję poświęconą anatomii. Fryderyk przedstawił tu szczegółowo budowę ptaków, omówił organy zewnętrzne i wewnętrzne różnych gatunków, ze szczególnym uwzględnieniem skrzydeł (zarówno ich upierzenia, jak i pozycji, jakie przyjmują podczas lotu). Kolejna księga jest przeznaczona dla sokolników i otwiera ją prezentacja sprzętu potrzebnego do oswojania i szkolenia ptaków drapieżnych wraz ze szczegółowym wyjaśnieniem sposobu, jak się nim posługiwać. Znajdziemy w niej także wyliczenie cech, które charakteryzują dobrego sokolnika, oraz zestawienie różnego rodzaju metod łapania i oswojania sokołów. Pozostałe cztery części to systematyczny i drobiazgowy opis złożonych faz treningu różnych gatunków ptaków drapieżnych i przedstawienie specyficznych sposobów polowania na poszczególne rodzaje ptactwa łownego. Praca jest niezwykle cennym obiektem badań dla ornitologów – opisano wiele gatunków ptaków, niektóre z nich po raz pierwszy.

Wiele o celach, metodach i zadaniach swojej pracy pisze Fryderyk w prologu do pierwszej księgi. Jednym z powodów, które skłoniły go do napisania dzieła,

---

¹⁸ Wspomina o tym sam Fryderyk w prologu do swego dzieła. *Friderici Romanorum Imperatoris Secundi, De arte venandi cum avibus*, wyd. C.A. Willemsen, Lipsiae 1942, t. 1, s. 1. Dostępne pod adresem internetowym: <http://www.staff.uni-giessen.de/gloning/at/de-arte-venandi-cum-avibus-1.pdf> [dostęp: 10.09.2018].

¹⁹ Traktat *De arte venandi cum avibus* przetrwał w dwóch wersjach, krótkiej i długiej. Krótka redakcja obejmuje dwie początkowe księgi dzieła. Została zamówiona przez syna cesarza Fryderyka, Manfreda z Sycylii. Egzemplarz przechowywany jest obecnie w Bibliotece Watykańskiej (*Palatinus latinus 1071*). Przepiękny bogato ilustrowany manuskrypt można podziwiać w wersji zdigitalizowanej pod adresem: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.1071. Redakcja dłuższa, w sześciu księgach związana jest z osobą innego syna Fryderyka – Henryka Sardyńskiego. Jest ona podstawą współczesnych tłumaczeń tego dzieła.

²⁰ O traktacie Fryderyka szerzej zob. Ch.H. Haskins, *The 'De Arte Venandi Cum Avibus' of the Emperor Frederick II*, „The English Historical Review” 1921, nr 36, s. 334–355; F. Cardini, *Federico II e il De arte venandi cum avibus*, [w:] S. Genuini (red.), *Politica e cultura nell'Italia di Federico II*, Pisa 1986, s. 213–232; M.A. Coppola, *Il De arte venandi cum avibus dell'imperatore Federico II di Svevia*, „Helikon” 1991–92, nr 31–32, s. 127–188; M. Menzel, *Die Jagd als Naturkunst: Zum Falkenbuch Kaiser Friedrichs II.*, [w:] P. Dilg (red.), *Natur im Mittelalter. Konzepte – Erfahrungen – Wirkungen*, Berlin 2003, s. 342–359.

była chęć przekazania potomnym systematycznego wykładu na ten temat i sprostowania licznych błędów, które pojawiały się w innych tekstach o sokolnictwie²¹. Starał się, pisząc swoje dzieło, uzyskać równowagę między teorią a praktyką²². Polowanie z ptakami uważał cesarz za najtrudniejszy i najbardziej godny sposób polowania, albowiem, jak sam twierdzi, „ptaki, które latają w przestworzach, nie mogą być złapane siłą, a jedynie intelekt człowieka sprawia, że można je oswoić i wyszkolić”²³. I dlatego też dla cesarza polowanie takie powinno być nazywane sztuką – *ars*, a sokolnik – artystą – *artifex*, co podkreśla w dalszych częściach swego traktatu²⁴. Dobrym sokolnikiem jest tylko ten człowiek, którego zamiłowania w tym kierunku, cechy wrodzone i pilna nauka tej sztuki ukształtują we właściwy sposób. Powinien być on bystry, śmiały, uważny, cierpliwy i chętny do nauki, obdarzony dobrym słuchem i wzrokiem. Ponadto musi łatwo znosić trudy długiej wędrówki, aby móc towarzyszyć swym ptakom, musi umieć pływać, aby, jeśli to konieczne, przepłynąć rzekę, musi też być zwinny i wytrzymały²⁵.

Z lektury tego traktatu wynika jednoznacznie, że doskonała znajomość natury, chęć ciągłego pogłębiania wiedzy, nieustanne ćwiczenia z sokołami, utrzymanie w pełnej gotowości i sprawności umysłu i ciała pozwalają człowiekowi dominować nad przyrodą. Tylko sokolnik o ogromnej wiedzy dotyczącej świata roślin i zwierząt, sprawnym ciele nawykłym do trudów polowań oraz o odpowiednim charakterze – może tego dokonać. Fizyczna sprawność sokolnika jest dla Fryderyka istotna, nie jest jednak czynnikiem najważniejszym. Na plan pierwszy wysuwa się kontakt z naturą i dominacja człowieka nad sokołem.

Ostatnie dzieło, które chciałam tu omówić, to napisany po łacinie poemat *Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis* Mikołaja Hussowskiego. O samym autorze wiemy niewiele²⁶. Był on jednym z wczesnorenesansowych poetów polsko-łacińskich, duchownym i dworzaninem biskupa Erazma Ciołka. O wiele więcej za to możemy powiedzieć o genezie poematu, przedstawił ją bowiem sam poeta w skierowanym do królowej Bony liście dedykacyjnym. List ten poprzedził pierwsze wydanie dzieła w 1523 roku²⁷. O powodach powstania poematu wspomina autor także w pierwszych wersach utworu (w. 1–16). Biskup płocki Erazm

²¹ *De arte venandi...*, s. 1.

²² Tamże, s. 2.

²³ Tamże, s. 5. „Aves vero, cum per aerem volent, non possum capi vi, sed solo ingenio hominum et capi possunt et doceri”. Tłumaczenie własne autorki.

²⁴ Tamże, s. 123.

²⁵ Tamże, s. 161–164.

²⁶ O Mikołaju Hussowskim (inne wersje nazwiska poety to: Hussowczyk, z Hussowa) zob. J. Pelczar, *Mikołaj Hussowski, jego życie i dzieła. Ustęp z dziejów humanizmu w Polsce*, Kraków 1900, s. 1–8; S. Skimina, *Hussowski Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Wrocław – Kraków 1962–1964, s. 121–123.

²⁷ *Carmen Nicolai Hussoviani de statura, feritate ac venatione bisontis*. Impressum per Hieronymum Vietorem Cracoviae Anno Domini MDXXIII Mense Octob. Dostępny w Internecie: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=3100> [dostęp 10 września 2018].

Ciołek, protektor poety, pragnął ofiarować ówczesnemu papieżowi Leonowi X, znanemu miłośnikowi polowań, wypchanego żubra. Zwierzę takie miał dostarczyć do Watykanu wojewoda wileński Mikołaj Radziwiłł. Aby nadać temu podarunkowi bogatszą oprawę, biskup zlecił Hussowskiemu napisanie poematu poświęconego polowaniu na tak niezwykłego na południu Europy zwierza²⁸. Do przekazania daru jednak nie doszło, zanim poemat został ukończony, zmarł papież, a niewiele później także biskup. *Pieśń o żubrze* zadedykował więc Hussowski królowej Bonie i wydrukował w Krakowie.

W tym średniej długości utworze (1072 wersy), napisanym dystychem elegijnym, tematyka przyrodnicza przeplata się z wątkami politycznymi i religijnymi²⁹. Poeta, korzystając z opowieści bardziej doświadczonych myśliwych i własnych wspomnień łowieckich³⁰, postarał się przedstawić przebieg polowania na żubra. Opisuje bogactwo kraju, szczególnie skupiając się na wychwalaniu piękna i pożytków płynących z polskich i litewskich lasów. Odmalowuje postać żubra, jego groźny wygląd³¹ i zwyczaje wynikające z życia w stadzie³². Przechodzi następnie do samego, przerywanego rozmaitymi dygresjami, opisu polowania i podkreśla szczególnie sposób, w jaki się to na Litwie odbywało. Zwierzę należało najpierw zmęczyć pościgiem, a następnie zapędzić w uprzednio ogrodzony teren i przystąpić do walki wręcz. Polowanie takie wymagało nie lada zręczności i siły. Nie do przecenienia był tu rączy koń, który pozwalał uciec przed rozjuszonym zwierzęciem, oraz duża sprawność jeździecka umożliwiająca powodowanie koniem w nierównym leśnym terenie. Niewprawny myśliwy mógł łatwo zostać rozerwany rogami lub też zmiążdżony kopytami³³. Taki rodzaj polowania na żubry wprowadził na Litwie – pisze Hussowski – Wielki Książę Witold i traktował go jako doskonały rodzaj zaprawy wojennej sprawiającej, że sam był świetnym wojownikiem, a jego wojska stały się postrachem Rosjan i Turków³⁴.

Autor z poetyckim rozmachem kreśli obraz przyrody majestatycznej, dzikiej i pięknej, wplatając w to nawiązania do historii tych terenów³⁵. Doskonale od-

²⁸ *Carmen Nicolai Hussoviani...*, List dedykacyjny (*Ad Serenissimam et Principem Dominam D. Bonam...*). Strony dzieła są nienumerowane.

²⁹ O samym utworze poety zob. także J. Krókowski, *Mikołaja Hussowskiego „Carmen de bisonte”*, Wrocław 1959; C. Backvis, *Mikołaj z Hussowa*, [w:] tegoż, *Szkice o kulturze staropolskiej*, tłum. J. Rogoziński, Warszawa 1975, s. 11–46; A. Brzozowska, *Carmen de bisonte Mikołaja Hussowskiego – poemat epicki?*, „Classica Wratislaviensia” 2010, nr 30, s. 15–39.

³⁰ *Carmen Nicolai Hussoviani...*, wersy 117–117, 121–127. Strony dzieła są nienumerowane.

³¹ Tamże, wersy 51–66.

³² Tamże, wersy 161–236.

³³ Tamże, wersy 525–656.

³⁴ Tamże, wersy 659–824.

³⁵ Młodopolski poeta Jan Kasprzewicz niezwykle wysoko oceniał talent Hussowskiego. Zaliczał go do grona najznamienszych poetów polskich, a jego opisy przyrody porównywał do świata zwierząt i roślin odmalowanych przez Adama Mickiewicza w *Panu Tadeuszu*. J. Kasprzewicz, *Mikołaja Hussowskiego Pieśń o żubrze i Pan Tadeusz*, [w:] tenże, *Dzieła*, t. 19–20, Kraków 1930, s. 83–108.

tworzone scenki myśliwskie są żywe i porywające. Poeta wychwala polowania jako takie i sławi ich liczne zalety. Do głównych należą zbawienny wpływ na zdrowie i tężyznę fizyczną. Ten rodzaj zajęcia, twierdzi Hussowski, wzmacnia ciało i sprawia, że pozostaje ono silne i sprawne do późnej starości. Ważny jest też kontakt z bogactwem przyrody, które odrywa myśli człowieka od spraw przyziemnych i kieruje ku bardziej wzniosłym i duchowym³⁶. *Pieśń o żubrze* kończy modlitwą do Matki Boskiej i apelem do władców chrześcijańskich o stawianie oporu Turkom.

Przedstawione tu dzieła sprawiają wrażenie relacji z osobistych przeżyć. Szczegółowe informacje, użyte słownictwo i dogłębna znajomość tematu dowodzą, iż ich autorzy byli czynnymi uczestnikami polowań. O ile dzieła przypisywane Julianie Berners pisane są z pozycji praktyka, osoby, która sama brała udział w takich polowaniach, chętnie dzieli się posiadaną wiedzą i nie rości sobie pretensji do wyczerpującego przedstawienia tematu, o tyle utwór cesarza Fryderyka jest dziełem *stricte* naukowym. Pisał go oczywiście praktyk, człowiek, który przez całe swoje życie z pasją oddawał się sokolnictwu, ale zarazem człowiek uczony, który czuje się w obowiązku przekazać innym myśliwym całą dostępną wiedzę³⁷. W poemacie Hussowskiego najważniejszy jest walor artystyczny, jednak informacje praktyczne są przekazywane z punktu widzenia myśliwego. W każdej z ksiąg polowanie jest także czynnością aktywizującą umysł i ciało. Wymaga częstej praktyki, dobrej kondycji fizycznej, umiejętności poruszania się w terenie i znajomości zwyczajów zwierząt. Autorzy omawianych tu dzieł nie koncentrują się na przedstawieniu polowania jako rodzaju aktywności fizycznej. Jest dla nich jednak oczywiste, że aby podołać trudom wielogodzinnych polowań, dobry myśliwy musi być człowiekiem sprawnym fizycznie. Polowanie jest w ich rozumieniu czynnością podejmowaną dla wypoczynku czy rozrywki, jest też sprawdzianem zręczności i wiedzy.

Wiek średni i okres wczesnego renesansu to czasy, w których łowiectwo pełniło wiele rozmaitych funkcji i miało ogromne znaczenie w życiu ówczesnych ludzi. Wywierało wpływ na obyczaje, kulturę i sztukę. Odgrywało dużą rolę w polityce, dyplomacji i gospodarce. Łączyło w sobie kontakt z naturą, sport, rozrywkę³⁸. Łowy dawały możliwość przebywania wśród dzikiej przyrody i doświadczenia jej piękna, dostarczały emocji i niezapomnianych przeżyć³⁹. Dla autorów cytowanych tu dzieł polowania mają oczywiście wszystkie wymienione tu zalety. Są jednak czymś więcej niż stylem życia, rozrywką, sportem czy też miłym sposobem spędzania wolnego czasu. W twórczości wszystkich autorów jed-

³⁶ *Carmen Nicolai Hussoviani...*, wersy 323–386.

³⁷ Cesarz w prologu do I księgi nazywa sam siebie badaczem i miłośnikiem wiedzy – *vir inquisitor et sapientie amator. De arte venandi...*, s. 2.

³⁸ O myślistwie zaliczanym w średniowieczu do zajęć sportowych zob. W. Lipoński, *Historia sportu na tle kultury fizycznej*, s. 237–240.

³⁹ Por. także A. Samsonowicz, *Łowy – praca, zabawa, obyczaj*, [w:] W. Iwańczak, K. Bracha (red.), *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, Warszawa 2000, s. 141–152.

nak na plan pierwszy wybija się pasja i namiętność. Widać ją w zarówno w poetyckich opisach polowania Mikołaja Hussowskiego, jak i bogactwie i precyzji określeń Juliany Berners, czy też wielkim znanstwem i szacunku dla natury cesarza Fryderyka. I zapewne rację miał Jan hrabia Ostroróg, który w początku ery nowożytnej w dziele *Myślistwo z ogary* napisał:

Człowiek myśliwy nie dośpi, nie doje, upragnie, umoknie, uziębnie, uznoi się, na szkapie się ukołace, ba i potłucze, i wszystko mu lekko, dla tego smaku, który w myślistwie czuje⁴⁰.

Bibliografia

Źródła

Carmen Nicolai Hussoviani de statura, feritate ac venatione bisontis. Impressum per Hieronymum Vietorem Cracoviae Anno Domini MDXXIII Mense Octob. Dostępny w Internecie: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=3100> [dostęp: 10.09.2018].

Friderici Romanorum Imperatoris Secundi, De arte venandi cum avibus, wyd. C.A. Willemsen, Lipsiae 1942, vol. 1–2 Dostępny w Internecie: <http://www.staff.uni-giessen.de/gloning/at/de-arte-venandi-cum-avibus-1.pdf> (t. 1); <http://www.staff.uni-giessen.de/gloning/at/de-arte-venandi-cum-avibus-2.pdf> (t. 2) [dostęp: 10.09.2018].

Ostroróg J., *Myślistwo z ogary*, wyd. K. Turowski, Kraków 1859.

The Boke of Saint Alban by Dame Juliana Berners, ed. W. Blades, London 1901. Dostępny w Internecie: <https://archive.org/stream/bokeofsaintalban00bernuoft#page/30> [dostęp: 10.09.2018].

Literatura

Almond R., *Medieval Hunting*, Stroud 2003.

Backvis C., *Mikołaj z Hussowa*, [w:] tegoż, *Szkice o kulturze staropolskiej*, tłum. J. Rogoziński, Warszawa 1975, s. 11–46.

Barratt A., *Women's Writing in Middle English*, London – New York 1992.

Boffei J., *Berners [Bernes, Barnes], Juliana (fl. 1460)*, [w:] *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford DNB), Oxford University Press. Dostępny w Internecie: <http://www.oxforddnb.com/view/article/2255> [dostęp: 10.09.2018].

Brzozowska A., *Carmen de bisonte Mikołaja Hussowskiego – poemat epicki?*, „Classica Wratislaviensia” 2010, nr 30, s. 15–39.

Cardini F., *Federico II e il De arte venandi cum avibus*, [w:] S. Genuini (red.), *Politica e cultura nell'Italia di Federico II*, Pisa 1986, s. 213–232.

⁴⁰ Jan Ostroróg, *Myślistwo z ogary*, Fragment dedykacji (*Najjaśniejszemu Królewicowi polskiemu i szwedzkiemu służba najniższa...*). Tekst na podstawie wydania Kazimierza Turowskiego z 1859 r. (Kraków), s. 4.

- Collett B., *Late Medieval Englishwomen: Julian of Norwich; Marjorie Kempe and Juliana Berners*, Londyn 2007.
- Coppola M.A., *Il De arte venandi cum avibus dell'imperatore Federico II di Svevia*, „Helikon” 1991–92, nr 31–32, s. 127–188.
- Dobrowolski P., *Polowanie w Anglii w XIV wieku: rytuał i topos*, „Kwartalnik Historyczny” 1982, R 89, nr 4, s. 581–599.
- Grebner G., *Der ‚Liber Introductorius‘ des Michael Scotus und die Aristotelesrezeption: der Hof Friedrichs II. als Drehscheibe des Kulturtransfers*, [w:] M. Fansa, K. Ermete (red.), *Kaiser Friedrich II. (1194–1250). Welt und Kultur des Mittelmeerraums*, Oldenburg 2008, s. 250–257.
- Hands R., *Juliana Berners and The Boko of St. Albans*, „The Review of English Studies” 1967, t. 18, nr 72, s. 373–386.
- Haskins Ch.C., *Adelard of Bath*, „The English Historical Review” 1911, nr 26, s. 491–498.
- Haskins Ch.C., *Science at the Court of the Emperor Frederick II*, „The American Historical Review” 1922, t. 27, nr 4, s. 669–694.
- Haskins Ch.C., *The 'De Arte Venandi Cum Avibus' of the Emperor Frederick II*, „The English Historical Review” 1921, nr 36, s. 334–355.
- Kasprowicz J., *Mikołaja Hussowskiego Pieśń o żubrze i Pan Tadeusz*, [w:] tegoż, *Dziela*, t. 19–20, Kraków 1930, s. 83–108.
- Krókowski J., *Mikołaja Hussowskiego „Carmen de bisonte”*, Wrocław 1959.
- Lipóński W., *Historia sportu na tle kultury fizycznej*, Warszawa 2012.
- Menzel M., *Die Jagd als Naturkunst: Zum Falkenbuch Kaiser Friedrichs II.*, [w:] P. Dilg (red.), *Natur im Mittelalter. Konzepte – Erfahrungen – Wirkungen*, Berlin 2003, s. 342–359.
- Ogilvie M.B., *Women in Science: Antiquity through the Nineteenth Century. A Biographical Dictionary with Annotated Bibliography*, Cambridge 1988.
- Pelczar J., *Mikołaj Hussowski, jego życie i dzieła. Ustęp z dziejów humanizmu w Polsce*, Kraków 1900.
- Rooney A., *Hunting in middle english literature*, Cambridge 1993.
- Samsonowicz A., *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.
- Samsonowicz A., *Łowy – praca, zabawa, obyczaj*, [w:] W. Iwańczak, K. Bracha (red.), *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, Warszawa 2000, s. 141–152.
- Sinko T., *Celtis Konrad*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1989, t. 3, s. 226–227.
- Skimina S., *Hussowski Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Wrocław 1962–1964, t. 10, s. 121–123.

- The Cambridge History of English and American Literature in 18 Volumes (1907–21)*. t. 2. *The End of the Middle Ages*. Dostępny w Internecie: <https://www.bartleby.com/212/1309.html> [dostęp 10 września 2018].
- Toubert P., Paravicini Bagliani A. (red.), *Federico II e le scienze*, Palermo 1994.
- Tucóo-Chala P., „*Livre de la chasse*”, „*Bulletin de la Société des amis du Château de Pau*” 1987, nr 108, s. 2–28.
- Tucóo-Chala P., *L’art de la pédagogie dans le „Livre de la chasse” de Gaston Fébus*, [w:] *La chasse au Moyen Âge. Actes du colloque de Nice 22–24 juin 1979*, Nice 1980, s. 19–34.

Hunting as an activity based on the medieval written sources

Abstract

The author presents a specific kind of activity of the Middle Ages and early Renaissance – hunting. She analyses the point of view of the topic in selected source texts and she tries to define if hunting was treated as a physical activity. The source basis of this work is the Latin poem *Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis* (*Song about a bison*) by Mikołaj Hussowski, two Old English pieces by Juliana Barnes *On Hunting* and *On Hawking* and Latin treaty about hawking *De arte venandi cum avibus* (*About the art of hunting with birds*) by the German emperor Frederick II Hohenstauf. The works of Juliana Berners were written in the form of practical and rough manuals focusing on the terms used in hunting and hawking. The treaty by the emperor Frederick is a dissertation showing the wide knowledge of the nature of the author. According to the emperor, hawking is the art, in which the power of mind and person’s character lets him rule over the wild and predatory birds. In the *Song about a bison* by Hussowski, the major topic is the admiration of the beauty and power of homeland nature. The participation in hunting, in the opinion of Hussowski, improves the fitness and health.

Keywords: Middle Ages, historiography, hunt, hunting, hawking.

Deklaracja konfliktu interesów

Autor deklaruje brak potencjalnych konfliktów interesów w odniesieniu do badań, autorstwa i/lub publikacji artykułu *Polowanie jako forma aktywności człowieka na podstawie średniowiecznych i wczesnorenansowych źródeł pisanych*.

Finansowanie

Autor nie otrzymał żadnego wsparcia finansowego w zakresie badań, autorstwa i/lub publikacji artykułu *Polowanie jako forma aktywności człowieka na podstawie średniowiecznych i wczesnorenansowych źródeł pisanych*.

Declaration of Conflicting Interests

The author declared no potential conflicts of interests with respect to the research, authorship, and/or publication of the article *Polowanie jako forma aktywności człowieka na podstawie średniowiecznych i wczesnorenansowych źródeł pisanych*.